

ПІДГОРСЬКИЙ
Валентин Степанович —
академік НАН України,
директор Інституту мікробіології
і вірусології ім. Д.К. Заболотного
НАН України

ВИДАТНИЙ ЕПІДЕМІОЛОГ І МІКРОБІОЛОГ

**До 150-річчя від дня народження
академіка Д.К. Заболотного**

Цього року виповнюється 150 років від дня народження всесвітньо відомого українського вченого, лікаря, епідеміолога, борця з особливо небезпечними інфекційними захворюваннями, державного діяча та організатора науки, президента Всеукраїнської академії наук (1928–1929 рр.), професора, академіка АН УРСР і АН СРСР Данила Кириловича Заболотного.

Славетні імена вчених, які не лише зробили вагомий внесок у науку, а й залишили слід у розвитку людської цивілізації надовго, залишаються в пам'яті багатьох поколінь. Данило Кирилович Заболотний належить до числа тих діячів науки, імена яких записані в історії вітчизняної і світової медицини та біології. Він був одним із тих, хто створював сучасну епідеміологічну і мікробіологічну науку, хто збагатив її класичними працями, чію справу й донині творчо розвивають його учні і послідовники. Усе життя і діяльність Д.К. Заболотного є яскравим і повчальним прикладом самовідданого, творчого служіння науці і людям. Він зробив значний внесок у розвиток світової науки про заразні хвороби та боротьбу з ними. Його численні наукові праці, присвячені вивченню чуми, холери, малярії, дифтерії, черевного і висипного тифу, сифілісу, газової гангрені та інших особливо небезпечних інфекцій, здобули широке міжнародне визнання.

У невеликому українському селі Чоботарці Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині с. Заболотне Крижопільського р-ну Вінницької обл.) у зимову днину 16 грудня 1866 р. в селянській родині Кирила Павловича та Євгенії Миронівни Заболотних, які лише кілька років тому визволилися з кріпацтва, народився хлопчик, якого нарекли Данилом. Ще змалку його понад усе приваблювала природа рідного краю. Цілими днями Данило збирав рослини, квіти, складав гербарії та колекції найрізноманітніших комах. І цю виняткову любов до природи він зберіг на все життя. Десять років промайнули для маленького Данила як один безжурний день, поки в їхню затишну скромну оселю не прийшло перше горе — помер батько.

Данило Кирилович Заболотний
(16.12.1866–15.12.1929)

Брат матері Макар Миронович Сауляк забрав напівосиротілого хлопця до себе в Ростовна-Дону. Тут Данило в 1880 р. закінчив Нахичеванську прогімназію. Згодом він переїхав до Одеси, до іншого свого дядька — Василя Мироновича Сауляка і продовжив навчання в Рішельєвській гімназії, яку успішно закінчив у 1885 р. Підлітка цікавили природничі науки, особливо зоологія. Після закінчення гімназії, маючи яскраво виражену схильність до природознавства, Данило без вагань обрав для продовження навчання природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі. У ті часи далеко за межами університету лунала слава про видатних корифеїв природознавства, які працювали тут, — І.М. Сеченова, Л.С. Ценковського, Ф.М. Каменського, О.О. Ковалевського та ін. Дещо раніше з кафедри цього університету проповідував свої наукові ідеї І.І. Мечников. Саме під їх впливом Данило формувався як особистість. Усю свою увагу він зосередив на біологічних науках і вже з перших університетських років почав працювати на кафедрі О.О. Ковалевського. Перша наукова праця Д.К. Заболотного була пов'язана з вивченням фосфоресценції одеських лиманів, і вже в цій роботі він показав себе вдумливим, талановитим дослідником.

Проте в університетському житті не все йшло гладко. Після однієї зі сходок, на якій студенти висловлювали протест проти масового звільнення найактивніших працівників університету, проти несправедливості та репресій, особливо переслідування людей за національними ознаками, Д.К. Заболотного як одного з організаторів цих заворушень у 1889 р. заарештовують, кидають до в'язниці і виключають з університету. Однак Данило Кирилович усе ж здобув вищу освіту. Багато в чому йому допоміг молодший брат, який доклав неабияких зусиль, щоб подолати різні жандармські перешкоди і дати можливість брату скласти екстерном усі іспити й захистити диплом I ступеня.

Після звільнення з-під арешту в 1889 р. Д.К. Заболотний, якого вже цікавили проблеми бактеріології, почав працювати на Одесь-

Студент Новоросійського університету Данило Заболотний. Одеса. 1880-ті роки

На Одеській бактеріологічній станції

кій бактеріологічній станції, організованій у 1886 р. Іллею Іллічем Мечниковим. Це була перша в Росії бактеріологічна установа. Тут він досліджував мікрофлору снігу та сірководневі бактерії, одночасно продовжував досліди

Дружина і вірний супутник життя Д.К. Заболотного Людмила Владиславівна Радецька

Д.К. Заболотний на військовій службі в 132-му Бендерському полку. Київ. Кінець 1890-х років

з фосфоресценції одеських лиманів. Згодом написав оглядову статтю «*Сероводородные и серные бактерии и их роль в природе*», до чого його спонукала перервана арештом робота в лабораторії Новоросійського університету.

У 1890 р. Данило Кирилович починає розробляти питання створення експериментальної моделі для вивчення збудника холери. У дослідках на ховрахах він переконливо довів етіологічну роль холерного вібріона в захворюванні на холеру, а також можливість ентеральної імунізації ховрахів проти хвороби. Проте з'ясувалося, що для вирішення цих, по суті медичних, питань самих лише природничих і біологічних знань недостатньо. У 1891 р., знову завдяки допомозі молодшого брата, Данило Кирилович переїхав до Києва і вступив на III курс медичного факультету Київського імператорського університету Святого Володимира, який закінчив у 1894 р., отримавши диплом лікаря.

Ще в Одесі Данило Кирилович одружився з Людмилою Владиславівною Радецькою, людиною високої культури, яка була йому надійним помічником і вірним другом до самої своєї смерті. В період студентства Заболотного у Києві в них народився син, але через рік він помер і більше дітей у Заболотних не було. Однак особисте горе не зламало вченого.

Вступивши до Київського університету, Данило Кирилович одразу поринув в атмосферу кипучої наукової творчості. Київська школа лікарів на той час славилася такими іменами, як Г.М. Мінх, В.В. Підвисоцький, В.К. Високович, О.Д. Павловський. Це був один з найважливіших центрів медичного напрямку і зокрема бактеріології, який відігравав помітну роль у розвитку світової науки.

Будучи студентом-медиком, Д.К. Заболотний виконав низку важливих наукових робіт. Велике значення мають його дослідження з впливу збудників холери на ховрахів. Учений показав, що ці тварини дуже чутливі до холерного вібріона, але їх можна зробити несприйнятливими до холери за допомогою пероральної вакцинації. Уже в цих дослідженнях він розвивав слушну думку про те, що зараження тісно пов'язане з імунітетом організму.

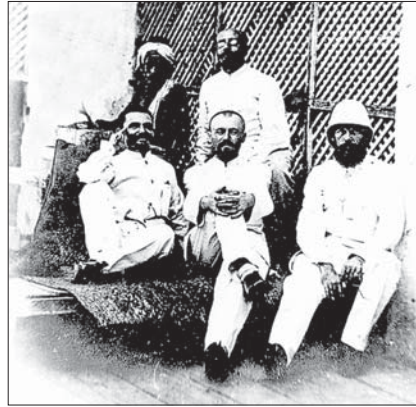
Наступним кроком була перевірка і подальше опрацювання даних, отриманих на ховрахах, але вже у спостереженнях на людях. І ось у 1893 р. Д.К. Заболотний спільно з учнем і співробітником В.В. Підвисоцького Іваном Григоровичем

Савченком, ризикуючи власним життям, провели героїчний і дуже небезпечний експеримент. Дослідники випили спочатку культуру убитих холерних мікробів, а потім культуру живих вірулентних вібріонів холери. Захворювання при цьому не настало. Проведений ними експеримент мав виняткове наукове і практичне значення, оскільки вперше дав змогу поставити на наукову основу питання про вакцинацію проти холери. Експеримент Заболотного і Савченка став вихідним для обґрунтування так званого методу пероральної вакцинації, який у подальшому набув широкого розвитку.

Після закінчення університету Д.К. Заболотний розпочав свою практичну діяльність як лікар-епідеміолог. Працював у Подільській губернії, де вів боротьбу переважно з тифом, дифтерією та холерою, у Кам'янці-Подільському організував невеличку лабораторію з бактеріологічних досліджень, яка стала своєрідним науковим центром для дільничних і санітарних лікарів. Проте як би не був зайнятий молодий лікар практичною діяльністю, нездоланне прагнення до наукової роботи щодалі більше брало гору.

Невдовзі Данило Кирилович знову повернувся до Києва, де в 1895–1897 рр. служив у Військовому шпиталі і крім практичної роботи досліджував бактеріологію черевного тифу та анаеробних інфекцій. У 1897 р. Д.К. Заболотний виконав серію блискучих робіт з вивчення чуми. Однак цілковито загадковими залишалися основні закономірності епідеміології чуми. Чому в деяких районах земної кулі захворювання на чуму трапляються дуже часто, а в інших їх немає? Що спричинює спалахи масштабних чумних епідемій у тих місцях, де неможливо знайти жодного зі шляхів потрапляння туди інфекції? Інакше кажучи, де ж урешті-решт гніздів'я чуми в природі? Д.К. Заболотному та його учням належить історична заслуга у знаходженні відповідей на всі ці питання, що мають величезне теоретичне і практичне значення.

Восени 1897 р. прийшла тривожна звістка з Індії — у Бомбеї спалахнула епідемія чуми. Це викликало велике занепокоєння в багатьох країнах світу. Професор Київського універ-

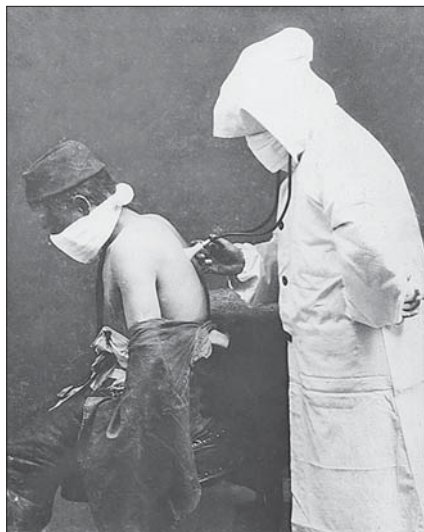
Д.К. Заболотний під час експедиції з вивчення епідемії чуми. Індія. 1897 р.

Д.К. Заболотний робить протичумне щеплення. Індія. 1897 р.

Огляд хворого. Індія. 1897 р.

Д.К. Заболотний оглядає хворого на чуму під час епідемії в Маньчжурії

Спалювання чумних трупів у Харбіні

ситету В.К. Високович очолив наукову місію для вивчення епідемії чуми в Бомбеї і запропонував Д.К. Заболотному взяти участь у цій експедиції. В.К. Високович і Д.К. Заболотний виконали величезну роботу. Вони всебічно вивчили зміни, які спостерігаються в організмі при захворюванні на чуму, відкрили, що сироватки крові тих, хто перехворів на чуму, мають здатність склеювати чумні бактерії, встановили сприйнятливість до чуми мавп.

Поїздка до Індії стала прекрасною школою для молодого Заболотного. Вона назавжди визначила його наукові і практичні інтереси і за-

палила в ньому нездоланне прагнення розкрити до кінця таємницю чуми. Данило Кирилович прийняв правильне рішення — насамперед потрібно дослідити чуму в осередках її постійної локалізації. Протягом кількох років після бомбейської експедиції він здійснив ще цілий ряд поїздок з метою боротьби з епідеміями інфекційних хвороб.

Наприкінці травня 1898 р. Д.К. Заболотний повертається в Росію, де йому пропонують залишитися працювати в Інституті експериментальної медицини в Петербурзі. Професор С.М. Виноградський, який завідував відділом загальної мікробіології інституту, прагнув зосередити у своєму відділі розробки різних мікробіологічних проблем, зокрема медичної мікробіології. Він запросив Данила Кириловича до себе помічником, і Заболотний погодився.

Слід зазначити, що перед цим, майже одразу після поїздки в Індію, Д.К. Заболотного відрадили на стажування в Париж, в Інститут Пастера, де він мав можливість проводити дослідження під керівництвом І.І. Мечникова. Проте в Інституті Пастера Д.К. Заболотний працював недовго. У 1897—1900 роках він часто виїздив на боротьбу з чумою в Аравію, Східну Монголію, Месопотамію, Шотландію, степи Киргизії, Поволжя та інші місця її спалахів.

За ці роки талановитий вчений накопичив величезний досвід і знання. Наукові результати поїздок виявилися надзвичайно важливими, особливо це стосується експедиції у Східну Монголію, де Д.К. Заболотний перебував близько восьми місяців і лише наприкінці роботи йому вдалося розкрити головну таємницю чуми. Було зроблено відкриття, яке показало, що носіями збудника чуми і джерелом її розповсюдження є дуже поширені у степах гризуни, а саме — тарбагани. Під час проведення науково-дослідних робіт Данило Кирилович сам заразився чумою і врятувався лише завдяки використанню специфічної сироватки і своєму міцному здоров'ю.

Найважливішим результатом роботи Д.К. Заболотного з дослідження чуми було встановлення факту природних вогнищ цієї інфекції. Крім того, він довів, що бубонна й легенева

форми чуми мають різні прояви одного захворювання. Він з'ясував також роль комах у поширенні цієї інфекції, показав, що чумний мікроб може зберігатися в заморожених трупах упродовж тривалого часу, описав пустульозну форму чуми і знайшов псевдоцумну бактерію.

Проте, як відомо, у південно-східних регіонах Росії тарбаганів немає, тому Д.К. Заболотний та деякі дослідники звернули увагу на інших гризунів, насамперед ховрахів. Так, у 1912 р. лікар І.О. Демінський виділив культуру з підозрілої групи ховрахів з ознаками чуми, а згодом її детально дослідив Данило Кирилович. Сам І.О. Демінський заразився легеневою чумою від ховрахів і помер, а Д.К. Заболотний з усіма симптомами зараження вижив. Він писав: «Отже, джерелом виникнення чуми серед людей є в основному дикі гризуни (тарбагани, ховрахи, миші). Вони зберігають чуму в природі».

Крім основної роботи з дослідження чуми, Д.К. Заболотний вивчав багато інших тяжких захворювань: холеру, сифіліс, висипний тиф тощо й отримував надзвичайно важливі теоретичні і практичні результати. Зокрема, у 1909 р. він опублікував монографію «Сифіліс, его патогенез и этиология», яку захистив на здобуття вченого ступеня доктора медицини.

Данило Кирилович брав участь у багатьох міжнародних з'їздах і конференціях. У 1911 р. він був делегатом від Росії на Міжнародній конференції з чуми в Мукдені (Китай), у 1912 р. — на Міжнародній конференції з чуми, холери, жовтої лихоманки в Парижі. Його праці публікували найавторитетніші наукові журнали.

Д.К. Заболотний вдало поєднував наукову діяльність з педагогічною. Понад 30 років він завідував першою в Росії кафедрою медичної бактеріології Жіночого медичного інституту в Петербурзі. Там учений створив маленьку виробничу лабораторію, в якій виготовляли черевнотифозні та холерні вакцини.

У січні 1918 р. було створено перший проти-епідемічний центр — епідеміологічний відділ Інституту експериментальної медицини в Петрограді. Цей підрозділ став справжньою школою для підготовки фахівців-епідеміологів, базою для вдосконалення та розширення знань

Д.К. Заболотний з тарбаганом — переносником чуми

Д.К. Заболотний — завідувач кафедри медичної бактеріології Жіночого медичного інституту в Петербурзі

лікарів. З величезним ентузіазмом Данило Кирилович взявся за організацію роботи цього відділу. Він спрямовує медичну думку на розроблення методів втручання у природний хід епідемії. Учений завжди підкреслював, що епідемію можна зупинити на тому етапі її розвитку, на якому втрутитися лікар-епідеміолог.

Однак тяжким виявився для Д.К. Заболотного 1918 р. Скрутно жилося його родині у Петрограді. Дружина Людмила Владиславівна, яка давно хворіла на туберкульоз, почувалася все гірше, і він вирішив перевезти її у рідне село Чоботарку. Їхали близько місяця, і

Співробітники епідеміологічного відділу Інституту експериментальної медицини. Ленінград. 1927 р.

Данило Кирилович Заболотний – президент Всеукраїнської академії наук (1928–1929 рр.)

Чоботарка була вже недалеко, коли Людмила Владиславівна померла. Данило Кирилович втратив вірного друга та надійного супутника у житті. Стомлений і хворий, він майже на два роки залишився в рідному селі. У міру своїх сил і можливостей Данило Кирилович продовжував лікарську і громадсько-організаторську роботу. Його любили і в кожній хаті приймали як дорогу й близьку людину.

У 1920 р. Д.К. Заболотний на запрошення своїх друзів взяв участь в організації Одеської медичної академії і став її першим ректором. Тут він створює першу у світі кафедру епідеміології і керує нею впродовж усього періоду свого перебування в Одесі. Ця кафедра була великою радістю для Данила Кириловича.

У 1921 р. Данило Кирилович тяжко захворів. Здолавши хворобу, в 1922 р. він повер-

нувся до Петрограда і продовжив керувати кафедрою медичної бактеріології в Жіночому медичному інституті та відділом епідеміології в Інституті експериментальної медицини. У 1924 р. Д.К. Заболотний заснував і очолив кафедру мікробіології і епідеміології у Військово-медичній академії в Ленінграді. Він добре розумів необхідність тісних, органічних зв'язків епідеміології з мікробіологією і часто висловлював цю думку в своїх виступах і друкованих працях.

Завжди вкрай зайнятий напруженою, бурхливою дослідницькою та організаційною діяльністю, Д.К. Заболотний не встиг узагальнити весь свій величезний науковий і педагогічний досвід і знання. Лише за два роки до своєї передчасної смерті він підготував першу частину підручника «*Основи епидемиологии*». Було також видано стенографічні записи курсів його лекцій, прочитаних у 1908–1909 рр. у Жіночому медичному інституті – «*Общая бактериология*» та «*Частная бактериология*».

Педагогічна робота завжди була покликанням Данила Кириловича. Чудовий оратор, він читав лекції з великим темпераментом, насичуючи їх новим матеріалом, ілюструючи прикладами з власної практики. Д.К. Заболотний виховав цілу плеяду вчених. Майже всі видатні радянські епідеміологи були його учнями і послідовниками.

У 1928 р. Д.К. Заболотного було обрано президентом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). На цій посаді він з особливим ентузіазмом розпочав реорганізацію діяльності Академії на основі перспективних напрямів розвитку народного господарства республіки, з урахуванням досягнень світової науки. У тодішніх складних умовах Д.К. Заболотному вдалося згуртувати колектив прогресивних учених, створити сприятливі умови для організації наукових досліджень в установах Академії, тісно пов'язаних з проблемами розвитку суспільства.

На жаль, Данило Кирилович недовго очолював Всеукраїнську академію наук, трохи більше ніж півтора року, однак в історії Академії і української науки загалом він посів визначне

місце. Значущість його діяльності як президента полягає насамперед у великій організаційній роботі, спрямованій на тісний зв'язок наукових досліджень з практикою і запитами економіки. З огляду на це й постала необхідність змінити напрям наукової діяльності Академії наук. Було прийнято новий статут Академії, проведено вибори 33 нових академіків, серед яких, зокрема, обрано таких видатних наукових і громадських діячів, як П.Г. Тичина, О.О. Богомолець, О.Г. Шліхтер, Є.О. Патон, О.В. Леонтович, О.В. Палладін, Д.К. Третьяков, О.М. Динник, Г.Ф. Проскура, М.М. Федоров та ін. Крім того, було організовано ряд нових інститутів біологічного й технічного профілю. Академія дістала значну фінансову підтримку від Уряду республіки.

У 1928 р. Д.К. Заболотний створив у складі Академії Інститут мікробіології і епідеміології (нині Інститут мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України), став його першим директором, багато уваги приділяв організації наукової роботи та оснащенню установи. Данило Кирилович мріяв про розвиток не лише медичної мікробіології, а й ґрунтової, технічної та інших її галузей.

Активна науково-організаторська і громадська діяльність Д.К. Заболотного сприяла зростанню його авторитету як президента ВУАН у науковому середовищі та серед широких кіл громадськості. Очолована ним Академія перетворилася на важливий науковий центр.

Однак так плідно розпочата діяльність раптово обірвалася. У листопаді 1929 р. Данило Кирилович, який завжди неухважно ставився до свого здоров'я, повертаючись до Києва з Ленінграда, куди він їздив для остаточної передачі справ на кафедрі, захворів на грип, що ускладнився запаленням легенів, а потім і загальним сепсисом. 15 грудня 1929 р. перестало битися серце видатного вченого і громадського діяча, вірного сина українського народу. Згідно із заповітом, його поховали в рідному селі Чоботарці поряд з дружиною.

Цього ж року було засновано меморіальний музей академіка Данила Кириловича Заболотного, який є структурним підрозділом Інсти-

туту мікробіології і вірусології НАН України. Він розташований на території садиби, що належала родині Заболотних. З тих часів збереглася хата під солом'яною стріхою, в якій народився майбутній учений, літня кухня, де він приймав хворих, могили Данила Кириловича і його дружини Людмили Радецької. Збережено також інтер'єр, який був у хаті за життя вченого, його особисті речі, зібрано рукописи, книжки, фотографії. У 1966 р. було зведено експозиційний будинок, у чотирьох кімнатах якого представлено експонати, що розповідають про життєвий шлях та наукову діяльність видатного українського вченого. У садибі Д.К. Заболотного все нагадує про її господаря. Повертаючись з далеких експедицій, він завжди привозив екзотичні рослини, дерева. Біля хати й дотепер ростуть висаджені ним карельська береза, уссурійський клен, маньчжурський горіх та великий куш кизилу.

Діяльність Д.К. Заболотного була надзвичайно плідною і багатогранною. Він вражав не тільки своїми науковими досягнення у боротьбі з особливо небезпечними інфекційними захворюваннями людей, а й широтою своїх інтересів, зокрема, гармонійним поєднанням таланту вченого і оригінальності поета. Ще із студентських років Данило Кирилович писав вірші, вів щоденник, на палітурці якого було написано «По світах і людях». Побувавши в наукових експедиціях на спалах інфекційних хвороб майже в усіх кінцях світу, він занотовував у ньому всі свої враження.

Український народ гідно оцінив досягнення свого сина — всесвітньо відомого вченого, академіка, професора, засновника вітчизняної епідеміології, успішного борця з хворобами, які нищили мільйони людей. Ім'я Данила Кириловича Заболотного носить Інститут мікробіології і вірусології НАН України, який він заснував, Всеукраїнська асоціація мікробіологів, епідеміологів та паразитологів, а також Вінницький медичний коледж, його ім'ям названо вулиці у Києві та Одесі, Національна академія наук України присуджує премії імені Д.К. Заболотного за видатні наукові роботи в галузі мікробіології, вірусології, епідеміології.